

Boekbespreking

W. Wielemans

Voorbij het individu. Mensbeelden in wetenschappen

Garant, Leuven/Apeldoorn 1993,

230 pagina's f 46,50 ISBN 90 5350 216 5

De Leuvense hoogleraar in de pedagogiek en vergelijkende onderwijskunde Wielemans offreert ons een studie gericht tegen de geest van de tijd. Hij keert zich tegen het Cartesiaans-Newtoniaanse mens- en wereldbeeld dat zijns inziens de grondslag vormt voor het westerse gehyptrofieerde individu-begrip en een instrumentalistisch gerichte beoefening van de (mens-)wetenschap. Hij pleit voor een paradigma-shift die leidt tot een beter begrip van de mens en welke meer mogelijkheden biedt voor het optimaliseren van de mens en zijn cultuur. De auteur beweegt zich 'zoekend' aan de grenzen van het weten en overschrijdt deze af en toe zelfs. Het volgende citaat (pag. 9) illustreert dit: "Er zal een behoefte ontstaan aan nieuwe normatieve uitgangspunten en andere ultieme wijsgerige en/of religieuze zingevingen. We durven zelfs vermoeden dat de mens, als eco-psychische manifestatie, een alternatieve grondhouding zal ontwikkelen die we als post-industrieel of wetenschappelijk animisme zullen kenmerken. Wat met dit 'riskante en nog tentatieve' begrip precies wordt bedoeld moge na de (moeizame) wandeling doorheen het landschap van dit boek duidelijk(-er) worden".

Een dergelijk citaat, dat past bij de New Age-achtige en communitaristische grondtoon van het boek zal sommige potentiële lezers wellicht tegenstaan. Voor ons vormde de daarin reeds tot uiting komende gedrevenheid nu juist één van de charmes van de onderhavige studie, die in de kern over fundamentele zaken handelt en veel informatie bevat.

We behandelen eerst de opzet en de inhoud van het boek, leveren vervolgens enig commentaar en geven ten slotte een eindoordeel. Vooruitlopend op de bespreking vermelden we alvast, dat de snelle lezer eventueel kan volstaan met de inleiding en het laatste hoofdstuk, waar het aan andere wetenschappen ontleende alternatieve mensbeeld bekeken wordt vanuit het standpunt van de pedagogische wetenschap en de auteur

een begin maakt met het vertalen van de consequenties van de nieuwe opvatting van menszijn voor opvoeding en onderwijs. Kennisnemen van het eerste hoofdstuk dat gaat over het westerse individu-begrip in historisch perspectief valt in dit geval ook nog te overwegen.

De inleiding bevat een beknopte uiteenzetting over het doel en de aanpak van deze ambitieuze studie. Centraal staat het 'kritisch-ontwerpend' nadenken over het beeld van de mens in deze tijd. Steunend op nieuwe wetenschappelijke inzichten (niet op ethische of moraliserende gronden) wil de auteur beargumenteren dat mensen meer zijn dan individuen, namelijk knooppunten van relaties in tijd en ruimte. Aanzet tot de studie waren de conflicten-en-contrasten tussen individuen en groeperingen die wortelen in mensbeelden en het zich aan de grenzen van diverse wetenschappen naar het lijkt geleidelijk uitkristalliseren van een alternatief mensbeeld. De aanleiding is dus zowel negatief als positief.

Gezocht wordt naar antwoorden op vragen die momenteel in vele sectoren en beroepsdomeinen van onze samenleving als fundamenteel worden ervaren. De auteur formuleert er een tiental, onder meer: hoe verhoudt zich individuele vrijheid tot algemeen (ecologisch) welzijn? Zijn individuele autonomie, weerbaarheid, assertiviteit, zelfontplooiing, zelfbeschikking en persoonlijke emancipatie directe en onweerlegbare expressies van ultiem funderende principes en normen? Kan de vrije-markt-economie zichzelf legitimeren? Is competitie een 'natuurlijk' en 'humaan' gedrag en/of is coöperatieve wederzijdse afhankelijkheid 'de wet van de natuur'? Voor het domein van onderwijs en opvoeding volgt nog een reeks aanvullende vragen, onder andere: moet het lokale beleid van scholen zoveel mogelijk 'bevrijd' worden van centrale controle? Dienen scholen hun leerlingen vroegtijdig te selecteren? Heeft onderwijs en opvoeding een aantal eigen funderende en theoretische uitgangspunten waaraan ook de 'klantvriendelijkheid' zich dient te onderwerpen?

De auteur wijst nadrukkelijk op enkele wenselijkheden; meer luisteren naar de onderwijspraktijk, nadenken over vooronderstellingen die ten grondslag liggen aan (onderwijs-) beleid en, in meer algemene zin, onderzoek naar de kenmerken van zowel het dominante onderliggende mensbeeld als van alternatieve beelden van de

mens. Hij gaat er vanuit dat mens- en wereldbeelden toebehoren aan bepaalde historische periodes en met tijd en ruimte evolueren. Historisch, vergelijkend en interdisciplinair onderzoek wordt derhalve belangrijk geacht. Gekozen wordt voor een historische dialoog met andere wetenschappen, waarbij de auteur zich beperkt tot één van de basisbegrippen van onze westerse cultuur, het individu. Hij stelt wat dit laatste betreft opnieuw enkele vragen (pag. 8).

In het midden-gedeelte van het boek (pag. 9 t/m 169) gaat de auteur eerst op zoek naar de historische wortels van ons hedendaags zelfbeeld en de ontwikkeling daarvan in de loop van de tijd, ook in een aantal wetenschapsgebieden. In vier afzonderlijke hoofdstukken wordt vervolgens onderzocht welke nieuwe mensbeelden doorklinken in de post-Newtoniaanse fysica, in de post-Freudiaanse psychologie, in de post-Parsoniaanse sociologische theorieën en in de post-Darwiniaanse evolutieeler.

Aan de hand van een beschrijving van het Griekse en vooral middeleeuwse denken en de wetenschappelijke revolutie alsmede de algemeen-maatschappelijke verandering in de zestiende en zeventiende eeuw plaatst de auteur het westerse individu-begrip in historisch perspectief. Nadrukkelijk wordt bij de behandeling van laatstgenoemde periode gewezen op de negatieve effecten van de verzelfstandiging en het toenemende gewicht van de economische levenssfeer binnen de maatschappij en de invloed daarvan op het denken over mens, wetenschap, politiek en onderwijs. Zo wordt het aan de Verlichting en de Amerikaanse grondwet en onafhankelijkheidsverklaring ten grondslag liggende individualistische mensbeeld bekritiseerd (pag. 25 en 186). Onder het hoofdje Rechtswetenschappen (pag. 27) merkt de auteur - ons inziens terecht - op, dat het probleem van de verantwoordelijkheidstoewijzing complexer is (meer institutioneel, M.S.) naarmate vooronderstellingen van het in onze hedendaagse cultuur dominante individu-begrip ter discussie worden gesteld.

De uiteenzetting over mensbeeld en wetenschapstheorie in de nieuwe natuurkunde is voor een leek als uw recensent indrukwekkend. De overgang van de verhandeling over het mensbeeld binnen dit harde wetenschapsdomein naar die in het perspectief van de planetaire evolutie, de planetaire mens en de Gaia-theorie is

vloeiend. De auteur vat de planeet aarde op als de moederschoot binnen de evoluerende kosmos (pag. 132 en 133) en de organische plaats van de mens daarbinnen als leven-binnen-leven. De opgeworpen vragen zijn in dit vierde hoofdstuk wel zeer fundamenteel (pag. 142 t/m 144) en de - deels voorzichtig geopperde - conclusies verrijkend (pag. 138 en 142). Aan het slot vraagt de auteur zich af, of de door hem opgesomde Gaiaanse gedragskenmerken (pag. 151 e.v.) d.w.z. die van het kosmische en planetaire evolutieproces, kunnen bijdragen tot de optimalisering van het menselijk gedrag. Hij spreekt hier van de ont-dekte fundamentele code van de natuur, namelijk coöperatieve wederzijdse afhankelijkheid die het hedendaags en toekomstig (ethisch) mensbeeld niet onberoerd kan laten.

De twee overige wetenschapsgebieden die de auteur behandelt zijn geplaatst tussen de beide zojuist vermelde waarop het hoofddaccent valt. Het hoofdstuk over het mensbeeld in de alternatieve psychologie mondt uit in de conclusie, dat de mens gekenmerkt wordt door relationaliteit en een co-habitus is. Eerder (pag. 78) wordt opgemerkt dat psychologen zelden of nooit vragen stellen vanuit het standpunt van het milieu of het object. In het hoofdstuk over de sociologie waar in dit abstracte midden-gedeelte van het boek de relatie met het onderwijs nog het meest direct aan de orde komt, zijn de besprekingen van de theorieën van Bernstein en vooral die van Bourdieu en Giddens op zich reeds de moeite van het lezen waard.

In het de studie afrondende hoofdstuk vat de auteur zijn bevindingen nogmaals samen en richt zich op het vakgebied opvoeding en onderwijs. Hij constateert dat er een nieuw mensbeeld oprijst met een individu-overstijgend karakter, dat vragenderwijs zelfs wordt aangeduid als meta-paradigma. Vervolgens gaat de auteur in op een aantal fundamentele en actuele pedagogische vraagstukken: vrijheid en verantwoordelijkheid, verschuivende normen alsook zingeving. In de laatste paragraaf, waar het onderwijs centraal staat, geraakt de auteur meer 'down to earth'. Daar komt de verhouding tussen leerling en leraar, de inhoud van het onderwijs, vernieuwing en begeleiding alsmede lokaal en centraal onderwijsbeleid ter sprake. De auteur presenteert onder meer een complex meer-dimensioneel ordeningsmodel voor onderwijsinhouden (Figuur 6: een relationeel mensbeeld en basisvorming,

pag. 214). Hij pleit nogmaals voor een eigentijdse algemene vorming, die de aldaar vermelde traditionele dualismen overstijgt. Ook dient de in het onderwijs vaak te dominante idealistische autonomie-opvatting volgens hem te worden overwonnen (pag. 126).

Aan het slot komt de auteur in opstand tegen de centra van politiek-economische macht. De confrontatie tussen economie en onderwijs kan zijns inziens niet langer worden uitgesteld. Hij eindigt met een dringend appel aan beleidsverantwoordelijken om "de toekomst van het onderwijs niet langer uit te leveren aan het pedagogische, menswetenschappelijke en vooral paradigmatisch verdachte, en in zichzelf kreupele bouwsel van het economisch referentiepunt."

Een publikatie als de onderhavige heeft als verdienste dat ze uitlokt tot discussie. De auteur gaat de strijd aan met de geest van de tijd, zoekt in de huidige periode van verwarring naar een nieuwe oriëntatie en neemt stelling. Daarbij tegelijkertijd zijn verontwaardiging en ergernis van zich af schrijvend. De stijl is uitstekend, bij tijd en wijle zelfs meeslepend. Soms dreigt Wielemans als schrijver evenwel op hol te slaan. Het frequent gebruik van leestekens is niet in alle gevallen functioneel. Af en toe bevat de tekst te veel herhaling. De analyse en diagnose van de veelomvattende problematiek resulteert uiteindelijk in een globale indicatie van de richting die het onderwijs (-beleid) en een wetenschap als de pedagogiek/onderwijskunde zouden moeten inslaan. Wielemans is met zijn fundamentele vraagstelling naar de aard van de (menselijke) natuur bij de tijd. Een vergelijking met studies als die van Toulmin "Cosmopolis. The hidden agenda of modernity" en Fukuyama "The end of history and the last man" lijkt interessant. We plaatsen een aantal kanttekeningen.

Allereerst valt op, dat Wielemans de modernisme- postmodernisme discussie vrijwel negeert. Aandacht voor bepaalde weer actueler wordende donkere zijden van het mensdom ontbreekt. Zo wordt er niet of nauwelijks gerefereerd aan Nietzsche en Heidegger, maar wel aan Teilhard de Chardin. Ook de Franse postmodernisten komen niet ter sprake evenals bijvoorbeeld De Kadts "Het fascisme en de nieuwe vrijheid" en Dewinter met zijn Vlaams Blok.

Als noorderling stootten we op nog enkele punten die ten dele samenhangen met de katholieke en zuidelijke achtergrond van de auteur. Zo hadden we een woord als 'geculpabiliseerd' niet in de tekst van een Vlaming verwacht. De zestiende en zeventiende eeuw worden in negatieve zin geïnterpreteerd dan doorgaans het geval is, zeker ten noorden van de Moerdijk. Voorts werd reeds opgemerkt, dat de auteur zich nogal kritisch uitlaat over de Verlichting en de Amerikaanse grondwet en onafhankelijkheidsverklaring. Ook wordt de rol van de (nationale) overheid vrij negatief beoordeeld. De tekst in het slothoofdstuk over vrijheid en verantwoordelijkheid, verschuivende normen alsmede zingeving wekte bij uw recensent hier en daar associaties op met denkbeelden als die van Hirsch Ballin. In de recente wetenschappelijke beleidsdiscussie wordt de stroming waarvan deze politicus één van de exponenten is, wel aangeduid met de begrippen communitarisme en nieuwe politieke theologie. Onze houding ten opzichte van deze stroming is wat ongemakkelijker en ambivalenter geworden.

In het verleden bleek uit reacties van met name katholieke zijde op de door ons gelanceerde idee van streekonderwijsgemeenschap als alternatieve organisatievorm voor (kleine) afzonderlijk opererende scholen - in eerste instantie tot onze verwondering - dat ons denken over onderwijs(-beleid) verwantschap vertoont met dat in confessionele kring. We delen dan ook tot op zekere hoogte de bezwaren die vanuit deze hoek en door Wielemans worden aangevoerd tegen een ongenueanceerd rationeel-lineair boekhoudkundig en economisch denken waarvan bijvoorbeeld de recente schaalvergroting in het onderwijs mede een uitvloeisel is. Wel zijn, en waren, we ons bewust van het gevaar dat een deel van de tegenstanders van een dergelijk beleid(-sdenken) onbedoeld onder de bekoring van een organisch denken kan geraken dat uitgaat van een harmonische natuurlijke groei en het verleden idealiseert. Opgemerkt zij in dit verband dat Wielemans nadrukkelijk afstand neemt van het personalisme (pag. 45), dat zijns inziens persoon en gemeenschap te zeer scheidt.

De auteur maakt zich ernstig zorgen over het milieu-vraagstuk en de verhouding tussen mens(-opvatting) en natuur. In het hoofdstuk dat handelt over het mensbeeld in de planetaire evolutie en uitmondt in de Gaia-theorie onderneemt

hij een wel zeer verre en hoge vlucht. De daar voor de (onderwijs-)wetenschap en het (onderwijs-)beleid visionair gepresenteerde boodschap wordt door een overdosis aan bevoegenheid en een af en toe te breedvoerige tekst onnodig geschaad.

Een ander bezwaar betreft de zoektocht naar nieuwe mensbeelden in de vier wetenschapsgebieden. De uitkomst daarvan blijkt, ook per hoofdstuk, steeds wonderwel te passen bij hetgeen gezocht wordt, namelijk een zinvoller en meer bevredigend mensbeeld voor een eigentijdse pedagogiek en onderwijskunde. De auteur slaagt er niet in de indruk te vermijden dat hier voor een deel sprake is van een selectief-finalistisch zoekt en gij zult vinden.

Wielemans heeft met het op zijn eentje schrijven van dit boek een gigantisch karwei op zich genomen. In wezen zoekt de auteur naar een nieuw gesecculariseerd (?) kader en houvast in een individualiserende en atomiserende maatschappij. Uitgaand van een herinterpretatie van het Darwinisme, in aansluiting bij recente wetenschappelijke inzichten, komt hij in zijn Gaia-theorie als het ware uit bij een sociaal geocentrisme-in-interplanetair-perspectief, daarbij het heliocentrisme overstijgend. Het is geen wonder, en geen schande, dat de auteur zich bij dit karwei af en toe lijkt te vertillen.

Een hoofdbezwaar achten we het, dat de economie door Wielemans wel zeer negatief wordt gepercipieerd. Door het inlassen van een hoofdstuk over nieuwe mensbeelden in de post-keynesiaanse economie had het boek ons inziens aanzienlijk aan (overtuigings-)kracht kunnen winnen. De auteur had erop kunnen wijzen, dat het mensbeeld van de homo economicus de laatste tijd door economen weer in toenemende mate wordt bekritiseerd, ook door een deel van de aanhangers van de dominante neo-klasseke theorie. Soms wordt zelfs de Schotse ethicus Adam Smith geherinterpreteerd. De kritiek op de vigerende economie betreft met name het methodologisch individualisme en het overaccntueren van de technologische rationaliteit.

Voorts had de auteur het opmerkelijke feit kunnen benutten, dat op de citatie-index van de Nederlandse economen Hofstede, auteur van "Allemaal andersdenkenden. Omgaan met culturele verschillen," al enige tijd bovenaan staat. Evenals Wielemans relatieveert en problematiseert deze het westerse individualisme en de

daarmee samenhangende wijze van denken. In de economische wetenschap wordt eveneens al geruime tijd aandacht besteed aan de milieu-problematiek, denk voor Nederland aan Tinbergen en vooral Pen. Opvallend is dat deze (en andere) wetenschappers vast blijken te houden aan het in de sociale wetenschappen in diskrediet geraakte begrip welzijn, dat op hun wetenschaps-terrein indertijd is geïntroduceerd door Hennipman. Ook onderwerpen als (bedrijfs-)ethiek en alternatief ondernemen mogen zich in een toenemende belangstelling verheugen. Onlangs verscheen er zelfs een proefschrift over sociocratie in bedrijven van de hand van een ondernemer, en wel een oud-leerling van Kees Boeke.

We vragen ons derhalve af of Wielemans zich, in tegenstelling tot bijvoorbeeld één van de meest inspirerende en produktieve pedagogen van de laatste decennia als Blankertz, door zijn gerichtheid op de natuur(-kunde) en indirect door de in academische kring vaak nog gangbare traditionele polariteit tussen de fysica en de sociale wetenschappen niet te zeer afsluit voor een belangrijk aspect van de werkelijkheid. De analyse van de 'harde' natuurwetenschap had gecompleteerd kunnen worden met een kritische beschouwing van de (quasi-)harde wetenschap der economie.

Een volgende opmerking betreft het ontbreken van Duitstalige literatuur. We misten vooral onderwijswetenschappers als Klafki en Blankertz. Habermas wordt hooguit indirect als bron gebruikt. Hoewel deze auteurs nadrukkelijk in de traditie staan van de Aufklärung, vertonen met name de denkbeelden van de eerste twee veel overeenkomst met die van Wielemans. Juist daardoor zouden ze ertoe kunnen bijdragen om naast het beschouwende aspect bij deze de gerichtheid op het concrete maatschappelijk handelen te vergroten. Vooral Blankertz is in dezen voor de auteur mogelijk in meerdere opzichten van belang. We lichten dit kort toe.

Beiden hechten aan een hermeneutisch-fenomenologische benadering en de eigenheid van de pedagogiek, worstelen met de teloorgang van de metafysische dimensie, staan kritisch ten opzichte van het sciëntisme en wijzen op het belang van de alledaagse praktijk en de historie. Tevens hebben ze oog voor het geheel, voor het primaat van zingeving, voor een verdergaande integratie van algemeen en beroepsonderwijs alsmede voor het ontwerpend en construerend

aspect van wetenschap en de relatie van wetenschap met beleid. Blankertz gaat in een aantal opzichten evenwel een stapje verder.

Blankertz is sterk beïnvloed door het neokantianisme, de Frankfurter Schule en onder meer zijn studie van de polytechnische school te Parijs. Vroegtijdig betoonde hij zich ook een voorstander van de narratieve methode. Hij herinterpreteert Von Humbolt. Daarbij vestigt hij de aandacht op de verwetenschappelijking van maatschappij-en-economie. Ook poneert hij de stelling, dat het algemene zich toont in het bijzondere en bijgevolg beroeps(-gericht) onderwijs exemplarische en vormende waarde heeft voor het algemeen vormend onderwijs. Deze en andere mede op theorie gebaseerde standpunten en inzichten vinden bij Blankertz hun neerslag in zijn praktisch handelen. Zo was hij medeoprichter van het Bundesinstitut für Berufsbildung en leverde hij een bijdrage aan de ontwikkeling van een nieuw leergebied als Arbeitslehre. Bovenal was hij echter initiator-en-leider van het omvangrijke Modell-Versuch in Nordrheinland-Westfalen waarin van 1972 tot 1986 met behulp van leerplaatsen in een Kollegschule, een nieuw onderwijstype voor de opbouw van het voortgezet onderwijs, integratie van algemeen en beroepsonderwijs werd nagestreefd. Mede in verband met dit veldexperiment heeft hij zich tevens beziggehouden met de problematiek die annex is met beleidsadvisering. Geïnspireerd door Habermas opteerde hij voor een (pragmatisch-)democratisch besturingsmodel. Zijn ideeën aangaande het institutioneel-organisatorisch en didactisch-inhoudelijk vormgeven van het onderwijs vertonen op meerdere onderdelen opvallend veel gelijkenis met die van Van Gelder, Dewey en tot op zekere hoogte Matthijssen, met wie Wielemans zich waarschijnlijk het meest verwant voelt.

Wielemans houdt meer afstand tot de praktijk, in de zin van concreet handelen, althans in dit boek. Hij probeert ertoe bij te dragen het zicht op wat hij aanduidt als het duale grondpatroon van de menselijke existentie te vergroten. Hij wil polariteiten doorbreken, scheidingen overbruggen (ook tussen de natuurkunde en de 'humane' wetenschappen) en het individu voorbij op weg naar een eigentijds mens-en wereldbeeld. Hetgeen de auteur te berde brengt is intrigerend en ons inziens in menig opzicht in dubbele zin voor discussie vatbaar.

Conclusie: Wielemans presenteert ons een erudiete, op onderdelen controversiële studie die terecht op een aantal universiteiten de literatuurlijst siert.

M. Santema

Mededelingen

Congres Effectiviteit van interventies

Als afscheid van de stichting PEDON wordt op 1 december 1995 in de Eenhoorn te Amersfoort een congres gehouden met als thema 'Effectiviteit van interventies'. In de ochtend zullen Prof.dr. E. Zigler uit de USA en Dr. K. Rowe uit Australië een lezing houden. In de namiddag is er een aantal workshops.

Nadere informatie is verkrijgbaar bij mevr. drs. A. Legters of mevr. drs. I. Groenestege, vakgroep Pedagogiek, Universiteit Utrecht, Postbus 80.140, 3508 TC Utrecht; tel.: 030 534597/535779, fax: 030 537731.

International Conference on Conflict and Development in Adolescence

Deze conferentie wordt van 21 tot en met 24 november 1995 in Gent gehouden.

Nadere informatie is verkrijgbaar bij: ICA Congress Secretariat, Henri Dunantlaan 2, B-9000 Gent (België); Tel.: 32 9 233 08 13; fax: 32 9 264 64 99.

Inhoud andere tijdschriften

Comenius

15e jaargang, nr. 1, 1995

Zelfthematisering in het opvoedingssysteem, door R. Vanderstraeten

Opvoeding en intersubjectiviteit. Over de structuur van de pedagogiek van John Dewey, door G. Biesta

Pesten en jeugdcultuur, door J. Janssen

Pesten is geen kinderspel, door C. van Lieshout

Comenius

15e jaargang, nr. 2, 1995

Volwasseneneducatie en identiteitsvorming: een inleiding, door F. Meijers, L. Veendrick en W. Wardekker

Moderniteit en volwasseneneducatie, door H.

Friebel, F. Meijers, A. Cavalli en Ph. Fritsch

Volwasseneneducatie en kritische identiteitsvor-

ming; van een deficiëntie- naar een competentie-benadering, door Th. Jansen en D. Wilde-meersch

Van geletterdheid naar basisvaardigheden, door M. van der Kamp, J. Scheerens en L. Veendrick

Opleiden en leren in arbeidsorganisaties: het ambivalente perspectief van kennis-productiviteit, door J. Kessels

The imagination of a radical democracy. Een interview met Henry Giroux, door S. Miedema en G. Biesta

Tijdschrift voor Orthopedagogiek

34e jaargang, nr. 6, 1995

Sociale interacties tussen leidsters en peuters in kortdurende leertestopdrachten, door G.M. van Aalsvoort en A. J. J. M. Ruijsseenaars

Verwerven van leesstrategieën via luisteren,

door C. Aarnoutse, S. Gruwel en R. Oduber

Voorwaarden voor 'Weer Samen Naar School'.

Vergelijkende studie naar de middelen voor leerkrachten in een aantal landen, door S. J. Pijl en

C. J. W. Meijer

Ontvangen boeken

Acker, J. van, *Gedrags- en opvoedingsproblemen*. Bohn Stafleu Van Loghum, Houten, 1995, f 59,50.

Beemen, L. van, *Ontwikkelingspsychologie*. Wolters-Noordhoff, Groningen, 1995, f 74,-.

Buggenum, W. van, & Hermans, J., *Contract hulpverlening in de jeugdzorg op basis van de methode Goal Attainment Scaling*. Uitgeverij SWP, Utrecht, 1995, f 19,50.

Claessens, M., *Programma-evaluatie bij innovatie van een ingenieursopleiding* (dissertatie). Delftse Universitaire Pers, Delft, 1995.

Keulen, H. van, *Making sense. Simulation-of-Research in organic chemistry education* (dissertatie). Universiteit Utrecht, 1995.

Lowyck, J., & Verloop, N., *Onderwijskunde. Een kennisbasis voor professionals*. Wolters-Noordhoff, Groningen, 1995, f 74,-.

Raijmakers, L. P. T., Wafelbakker, F., Baan-Slootweg, O. H. van der, Bullens, R. A. R., Wouters, D., *Handelen bij vermoeden van seksueel misbruik van kinderen en jeugdigen II. De richtlijnen SMJ in de praktijk*. Van Gorcum, Assen, 1995, f 39,50.

Inhoudsopgave

Pedagogische Studiën Jaargang 72, nummer 5/1995

L

P. G. J. ten Haaf en J. M. A. M. Janssens

Opvoedingsmaten: Convergente en discriminante validiteit 322

S. Brand-Gruwel, C. A. J. Aarnoutse en K. P. van den Bos

Het verbeteren van tekstverwerkingsstrategieën bij zwakke lezers via lezen en luisteren 340

R. Severing en L. Verhoeven

Taalvaardigheid Papiamentu en Nederlands van leerlingen op Curaçao 357

P. F. de Jong

Begripsvaliditeit van de Amsterdamse Kindergedragslijst 374

Kroniek

P. J. J. Stijnen (red.)

De Onderwijsresearchdagen 1995 in Groningen: 19-21 juni 1995 380

Boekbesprekingen 394

Mededelingen 400